

OVER HET ONTSTAAN VAN AMERSFOORT

DOOR

DR. FR. LEYDEN

(met twee kaarten)

De even aantrekkelijke als belangwekkende studie van Dr. Z. Regelink over „Het ontstaan van Amersfoort” in de Juli-aflevering 1941 van dit Tijdschrift¹⁾ lokt een weerwoord uit, hetwelk echter allerm minst de verdienste van de genoemde studie wil verkleinen. Dr. Regelink was zoo vriendelijk mij op een aantal vragen, gerezen naar aanleiding van de lezing van zijn opstel, rechtstreeks van antwoord te dienen, waarvoor ik ook hier gaarne mijn dank betuig. Ik maak van deze gelegenheid verder gebruik voor het verstrekken van eenige aanvullende opmerkingen die niet in het kader van mijn vroegere publicaties pasten, maar die m.i. toch voor het begrip van Eemland van belang zijn.

In navolging van het door Dr. Regelink gegeven voorbeeld, zal ik eenige belangrijke punten afzonderlijk behandelen.

I. *De oorsprong van de Eem.* Het kaartje met de hoogtelijnen van de binnenstad van Amersfoort, voor het eerst door Dr. Regelink gepubliceerd, is zonder twijfel een groote aanwinst voor onze kennis van Amersfoort. Ik ben het volkomen eens met de conclusies die Dr. Regelink uit dit kaartje, alsmede uit de uitkomsten van het bodemonderzoek in het Oosten van de stad heeft getrokken. Inderdaad is het nu aan geen twijfel meer onderhevig, dat de Korte en Lange Gracht niets anders zijn dan de — door menschenhand gewijzigde — oude bedding van de Eem; deze grachten maken van de oude bedding — met afsnijding van bochten en meanders — op nagenoeg dezelfde wijze gebruik als de Oude en Nieuwe Gracht in Utrecht van de oorspronkelijke bedding van den Kromme Rijn²⁾. Ook de samenstrooming der Barneveldsche en Lunterensche Beken buiten de stad en het begin van de Eem aldaar kan als vaststaand worden beschouwd. De voord liep inderdaad door de Eem: er was maar één doortocht in plaats van twee door de Beken; dat dit desondanks niet met den naam van Amersfoort in verband mag worden gebracht, zal verderop nog nader onder de oogen worden gezien. De oude toestand moge uit het hierbij afgedrukte schetskaartje blijken.

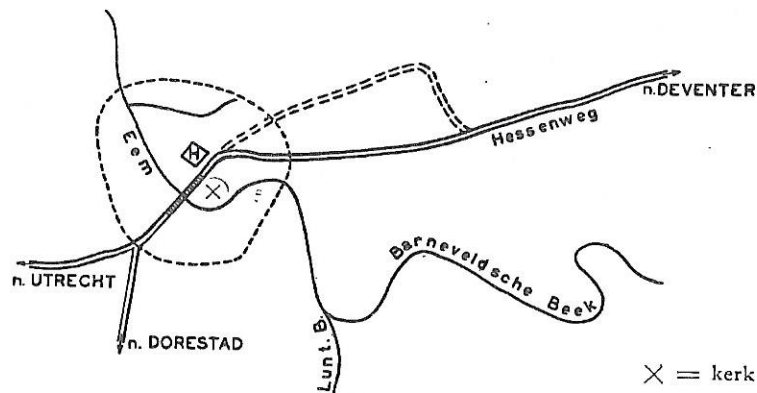
Er zit echter aan het vraagstuk van de Eem en haar ontstaan nog

1) Dit Tijdschrift 2/LVIII, 1941, pag. 453 ev..

2) Zie mijn kaartje van Utrecht bij het artikel van J. W. C. van Campen in Versl. en Meded. Vereen. tot Beoef. v. Overijs. Regt en Geschiedenis 2/XXXII, 1940, pag. 1.

meer vast. Ook hier dienen niet alleen de zuiver plaatselijke toestanden te worden beschouwd. Zooals bekend is, bestaan of bestonden er twee rivieren genaamd de Eem: de een is het water dat uit de vereeniging van de Barneveldsche en de Luntersche Beek ontstaat en van Amersfoort uit naar de voormalige Zuiderzee afstroomt; de andere (de zg. Kleine Eem) vormde de grens van het Sticht en Gelre tusschen Wageningen en Renen en mondt uit in den Nederrijn. In tegenstelling met andere waternamen — zooals Aa, Ee, ook het oudere -apa —, is de naam Eem een alleenstaand verschijnsel, waarvan de dupliciteit des te meer moet opvallen, doordat beide wateren van dien naam in de Geldersche Vallei liggen. De zuidelijke Eem is

Getekend door Dr. F. Leyden

Kaart I. Amersfoort omtrent de 12de eeuw.

onder de benaming Oude Eem grootendeels vergraven tot de turfvaart, door bisschop David van Bourgondië in 1473—1481 aangelegd, thans algemeen bekend onder den naam Grebbe of Grift³⁾. Langs deze Grift loopt onder Wageningen, van het Zuiden komende de Haarwal, en als zijn verlengde de Eemwal — die dus tot heden ten dage den naam Eem ook hier nog heeft gehandhaafd! —, met kronkels die een getrouw spiegelbeeld vormen van de voormalige bochten der Oude Eem, terwijl de „wallen” zelf de eeuwenoude beteekenis van deze grensscheiding onderstrepen.

Dr. Regelink heeft aangetoond hoe ook thans nog Rijnwater bij elk hoogwater van den Rijn door de Beken naar de Eem zou afstroomden indien dit niet door den Grebbedijk werd belet. Dit klopt volkomen met de ontwikkeling van de Geldersche Vallei, zooals die door J. J. Pannekoek van Rheden is uitgestippeld⁴⁾. In het Oud-

3) Hootsen, T. C., Uit de geschiedenis van Veenendaal als veenkolonie in vroegere eeuwen. (Bijdr. en Meded. „Gelre” XXIII, 1920, pag. 3 e.v. (5)).

4) Pannekoek van Rheden, J. J., Eene bijdrage tot onze kennis omtrent de geologische geschiedenis der Geldersche Vallei. (Verhand. Geol. Mijnbouwk. Gen., Geol. Serie XII, 1939). — Zie ook de samenvatting in Schuiling, R., Nederland, 6de druk, 2de supplement, 1941, pag. 44 e.v.

Holoceen bestond er een doorlopende verbinding tusschen den Rijn en de streek van Eemland door de Geldersche Vallei. Deze verbinding is later, naar mate van de voortschrijdende erosie van de Betuwe, geleidelijk minder stabiel geworden en ten slotte in zooverre verbroken, dat slechts bij hoogen waterstand een doorlopende „Vliet” van den Rijn naar de omgeving van Amersfoort in stand bleef. Dit nu schijnt mij ook historisch gezien van belang. De Eem van Wageningen—Renen en de Eem van Amersfoort maakten oorspronkelijk deel uit van eenzelfde rivier; vandaar ook nog in den lateren tijd eenzelfde benaming. Maar doordat deze rivier steeds meer gedegradeerd werd tot de functie van een, slechts tijdelijk stroomende „Vliet”, werd in de vroege middeleeuwen de gouw rondom dezen voormaligen Rijntak niet Eemgouw, maar Vlietgouw (Flehiti) genoemd⁵⁾. Dit was trouwens een zuiver geografische benaming; er is geen graafschap uit deze gouw bekend, en het is dus niet juist te spreken van een „overgang” van de streek van Amersfoort van de Vlietgouw aan het Sticht. Over de oude bezitsrechten weten wij trouwens in dit opzicht nagenoeg niets.

De Lunterensche Beek is dus eigenlijk de opvolgster van de oorspronkelijke, doorlopende Eem. Het beekje, afkomstig uit de omgeving van Lunteren, heeft in de oude rivierbedding een zandkegel aangeslibd en dus eigenlijk bijgedragen tot het verbreken van een doorlopenden waterweg; men zou dus kunnen zeggen dat het gedeelte van deze beek beneden Scherpenzeel ten onrechte nog den naam draagt van Lunterensche Beek. De tweede benaming, Heiligenberger Beek, toont eveneens aan dat zich hier een naam uit later tijd aanmeldt, die ontstaan is nadat de beteekenis van de oorspronkelijke doorlopende waterverbinding na den aanleg van den Grebbedijk in vergetelheid was geraakt.

Het is dus m.i. niet volkomen juist den ouden oorsprong van de Eem in het Zuidoosten van Amersfoort te willen zoeken; veeleer was de Eem oorspronkelijk een Rijntak, en er kan alleen sprake van zijn, dat de tegenwoordige Luntersche en Barneveldsche Beken oorspronkelijk in het Zuidoosten van Amersfoort samenstroomden.

Of, zooals Dr. Regelink aanneemt, de Westsingel en de Havik oude hoogwaterbeddingen zijn omdat de hoogtelijnen van de binnenstad hier een dalvormig beloop hebben, laat ik in het midden (voor de Havik is het niet buitengesloten); men moet nl. met de interpretatie der hoogtelijnen van de oude steden niet te ver gaan, omdat juist door den aanleg van stadsgrachten kunstmatige dalen kunnen zijn ontstaan⁶⁾.

5) Zie mijn opmerkingen over de Vlietgouw (Flehiti) in dit Tijdschrift 2/LVIII, 1941, pag. 59 e.v..

6) Ik heb dit aan het voorbeeld van Arnhem nader toegelicht; zie Hist. Tijdschr. XIX, 1940, pag. 33.

II. *De veenbrug*⁷⁾ door de voord. Belangwekkend is het terugvinden van een houten bevoering onder de Langestraat zeer zeker. Ik meen echter dat de gevolgtrekkingen van Dr. Regelink hier veel te ver gaan. Reeds de beschrijving op blz. 454 van dit Tijdschrift leek mij eenigszins verdacht; want daar staat over deze zg. veenbrug slechts het volgende: „Ze bestond uit naast elkaar gelegde boomstammen, waarop nu ten deele de rioleering rust”. Uit de aanvullende mededeelingen van Dr. Regelink blijkt echter dat men tijdens den aanleg van de rioleering (in 1922/23) niet meer vond dan een soort van bestrating met vrij dunne eiken stammen; „van substraat en substructie is niets bekend”. Deze primitieve bestrating met eiken stammetjes is nu ongetwijfeld géén oude veenbrug, en er bestaat ook niet de minste aanleiding om den oorsprong er van in den tijd der vroege middeleeuwen te zoeken. In tegendeel: er bestaat aanleiding om juist dezen vorm van bestrating voor een voortbrengsel van een vrij laten tijd te houden (er zijn ook geen oudheidkundige vondsten gedaan die als bewijsstukken zouden kunnen dienen).

Een echte veenbrug die werkelijk uit overoude tijden afkomstig is, bestaat uit een vrij ingewikkelde constructie van verschillende, over elkaar liggende lagen; voor de details kan hier worden volstaan met een verwijzing naar de uitstekende beschrijving door G. J. A. Mulder in dit Tijdschrift 1911⁸⁾.

De bevoering met hout is een verschijnsel dat met de ontwikkeling van de verkeersmiddelen nauw verband houdt. In den Romeinschen tijd werden — voor militaire doeleinden — ook wagens gebruikt; waar een rivier zonder brug met een voord kon worden gekruist, werd deze voord met steenen bevoerd en versterkt — vandaar de naam Steenvoord, waalsch Péruwelz (petrosum vadum)⁹⁾. Eenige van de talrijke, aldus genaamde plaatsen liggen buiten de sfeer van de Romeinsche overheersching en kunnen dus beschouwd worden als getuigen voor het feit dat de bevoering van belangrijke voordden met steenen ook in den ná-Romeinschen tijd somtijds werd toegepast. Maar in den lateren tijd verdwenen de wagens van het tooneel; ook het goederenvervoer, in zoover dit over land geschiedde, vond uitsluitend plaats op paarden (en in sommige streken ook op ezels) en dat een welbeslagen paard ook over drassigen grond kan vooruitkomen is bekend. Eerst toen na den hanzetijd het gebruik van rijtuigen voor het verkeer over land weer in zwang was gekomen, was er reden om

7) De term „voordebrug”, door Dr. Regelink gebezigd, is een contradictio in terminis en derhalve niet aan te bevelen: een brug leidt *over* het water, een voord daarentegen *door* het water. Ook een „veenbrug” is een versterkte weg, die *over* het veen leidt, zooals een brug over het water. In het onderhavige geval is er echter ook geen sprake van een veenbrug, maar slechts van een bevoerde voord.

8) Mulder, G. J. A., „Veenbruggen” en de nieuw ontdekte Buinerbrug. (Dit Tijdschrift 2/XXVIII, 1911, pag. 801 e.v.).

9) Leyden, Fr., De plaatsnamen Casteren en Steenvoorde en de beteekenis van hun ligging en verspreiding. (Tijdschrift. Onderw. Aardrijksk. XIV, 1936, pag. 97 e.v.).

weer tot de versterking van voordden over te gaan. Toen begon men inderdaad ook elders de doortochten door de beken te versterken.

Ik ben geneigd met deze veranderingen in het vervoerwezen ook de verplaatsing van den uitgang uit de kern van Amersfoort in verband te brengen. Zooals Dr. Regelink heeft aangetoond, is de Hooge Weg naar Hoevelaken de oude straat. Precies in de richting naar dezen weg ligt de Plompetorenpoort — dit eigenaardige voorbeeld van een dichtgemetselde stadspoort — die al in de 15e eeuw buiten functie is geraakt. De weg door de (jongere) Kamperbinnenpoort en verder door de Kampen en Akkers gaat volgens het kaartje der hoogtelijnen over hooggelegen en dus droog terrein. Daarentegen zijn de gronden tusschen de Plompetorenpoort en den H. oge Weg laag en drassig. Zij waren voor paarden wel, maar niet voor rijtuigen bruikbaar. De aanleg van de Kamperbinnenpoort en de weg over de Kampen naar de Kamperbuitenpoort is m.i. een volmaakte tegenhanger van de houten bevoering onder de Langestraat op het punt van doortocht door de Eem.

Indien echter in Amersfoort geen veenbrug aanwezig is, komen natuurlijk nagenoeg alle hieraan vastgeknoopte gevolgtrekkingen te vervallen. Dit geldt ook voor den ouden weg van Amersfoort naar Dorestad, waarop ik beneden nog terugkom. Het geldt eveneens voor de stelling van Dr. Regelink dat het terrein bezuiden de Hof achteraf kunstmatig zou zijn opgehoogd. Dit zou trouwens door een bodemonderzoek op vrij eenvoudige wijze zijn vast te stellen; op mijn betreffende vraag antwoordde Dr. Regelink: „De uitgestrektheid van de voordebrug staat vast. Dan kan het ook niet anders zijn, of het terrein van de Hof is achteraf uitgebreid. Men zou anders de voorde eenigszins ter zijde hebben gelegd.” Uit het bovenstaande blijkt dat deze opvatting niet juist kan zijn. De door Dr. Regelink gereconstrueerde „oorspronkelijke” hoogtelijnen langs de Eem liggen trouwens, naar verhouding van de zachte vormen van het terrein veel te dicht bij elkaar, hetgeen een zeer steile helling langs den rechteroever van de Eem zou doen veronderstellen als in dit terrein geenszins aanmerkelijk is.

III. *Plaats- en straatnamen.* De uiteenzettingen van Dr. Regelink op taalkundig gebied geven blijk van het feit dat hij ten deze minder bevoegd is; ik ga derhalve op zijn afleidingen niet nader in. Ik zal ook niet trachten deze verklaringen zelf door andere te vervangen, maar eenige principieele opmerkingen zijn m.i. in dit verband hier wel op haar plaats.

a. Vooreerst de naam Amersfoort zelf. Dr. Regelink wil terugkeeren tot de oude verklaring van een „voord door de Eem”. Hij kan hierbij bogen op eenzelfde opinie van niemand minder dan F. Buitenrust Hetteema, die de „r” in den naam als een schrijffout wil verklaren¹⁰⁾; maar hoe kan dan een schrijffout overgaan in de alge-

10) Nom. Geogr. Neerl. II, 1892, pag. 159.

meene volksuitspraak? Ik heb vroeger al de aandacht gevestigd op de reden waarom in den naam van Amersfoort niet die van de Eem mag worden gezocht ¹¹⁾: in de nabijheid liggen Eembrugge en Eemnes, beide ongeveer even oud als Amersfoort, waar echter de naam van de Eem steeds in den ongewijzigden vorm is toegepast; waarom zou dit juist voor Amersfoort niet in aanmerking zijn gekomen? Naast Eembrugge zouden wij een Eemvoort kunnen verwachten, maar niet Amersfoort.

Men kan dit vraagstuk echter nog van een ander gezichtspunt uit beschouwen. Onder de honderden oude voord-namen, die thans nog in het gebied van de Nederlandsche taal behouden zijn gebleven ¹²⁾, zijn de afleidingen of samenstellingen met riviernamen hooge uitzonderingen (b.v. de Ee-voorde in West-Vlaanderen). Het zou merkwaardig zijn indien juist Amersfoort tot dit groepje van uitzonderingen behoorde. De samenstellingen hebben meestal betrekking op de hoedanigheid van de voord (Breedevooort, Langevoort, Nieuwvoort enz.) of van het water (Lichtenvoorde, Duistervoorde), op dieren in verband met het water (Bevervoort, Ottervoort, Reigersvoort, Padevoort), op planten in verband met het water (Liesvoort e.d.), op gebouwen of instellingen in de nabijheid (Kruisvoorde, Kerkvoort, Kamervooort, Galgevoort), op de eigenaars of gebruikers der betrokken wegen (Koningsvoort, Papenvoort) alsmede in zeer vele gevallen op de functie van den betrokken weg (Koevorden) en op den naam van den wegeigenaar. Deze namen treffen wij ook in de omgeving van Amersfoort aan: Breevoort onder Hoogland, de Bavooort (oorspronkelijk Bachevoirt, naar een mansnaam Bake ¹³⁾) onder Leusden en het gericht Swijnenvoirt ¹⁴⁾, misschien ook naar een persoon genoemd (of naar wilde zwijnen?). Ik meen derhalve dat ook de naam van Amersfoort zelf hieronder dient te worden gerangschikt, en ik herhaal mijn vroegere gissing dat er een persoonsnaam achter schuilt.

b. Dr. Regelink spreekt van den „Grebbedijk (Nude)”. Deze gelijkstelling is beslist onjuist. Hij volgt hierin Van Rootselaar, die de Nude ook Niedam noemt, dus aan een nieuwen dam denkt. De ware achtergrond wordt duidelijk bij Slichtenhorst, die van den No-dam of Nood-dam gewaagt. Dit nu is allermintst een dam tegen watersnood, maar een dam langs de Noode (Nude, Neude), thans een polder in het Westen van de gemeente Wageningen, waarnaar ook een stads-

11) Zie Hist. Tijdschrift, XVIII, 1939, pag. 363.

12) Zie mijn lijst in Nom. Geogr. Neerl. X, 1936, pag. 164 e.v.

13) Onder de niet weinige tegenhangers is de naam van Becquevoort nader toegelicht in Carnoy, A., Origine des Noms de Lieux des environs de Bruxelles, 1926, pag. 166.

14) Hieromtrent schrijft Dr. Regelink mij: „Inmiddels is de kwestie Swinevoorde zoover, dat we w.s. geen van beiden gelijk hebben. In de stad zooals ik haar dacht, ligt ze zeker niet. Vermoedelijk lag ze aan de Zuidzijde van Randenbroek, de Bisschopsweg liep vroeger anders.” — Ook hier kunnen wij dus de verdere nasporingen van Dr. Regelink slechts afwachten.

poort van Wageningen was genoemd ¹⁵⁾. Noode, Nude, Neude zijn echter namen die ook elders worden gevonden, zoo in Deutekom, in Nijkerk, voorheen ook in Deventer; het meest bekende voorbeeld is de Neude in Utrecht. Maar de naam is nog veel verder verspreid; nabij Brussel ligt St.-Joost-ten-Noode, en in Zuid-Brabant is er een Nodebeek en een Nodevoort (Waalsch Noduwez). In al deze gevallen is er geen sprake van een dam of dijk; maar ook de verklaring „nauw en diep dal” door Carnoy voor de voorbeelden in Zuid-Brabant voorgesteld ¹⁶⁾, gaat in de boven aangehaalde Nederlandsche gevallen niet op. Duidelijk is echter de betrekking tot een water.

c. Dat de Havik niets met den vogel van dien naam heeft te maken, wordt duidelijk door de vergelijking met de Havikkerwaard onder Reden ¹⁷⁾ en andere voorbeelden, die ik elders al heb opgesomd ¹⁸⁾. Ook hier lijkt mij een of ander verband met een water het meest waarschijnlijk.

d. De Teut als de tuit van een kan te willen verklaren, omdat er in de nabijheid een plaatsnaam Pothof werd gevonden, is 'n beetje stout. Ik zal mij echter wel wachten voor dit merkwaardige woord een andere verklaring voor te stellen. Er moet ook hier vooral weer de aandacht worden gevestigd op het feit dat de Teut te Amersfoort geen alleenstaand geval is. Er is een buurschap De Tuut onder Appeltern op de Betuwe; er is verder een hofstede De Tute in Herksen onder Wije (Overijsel). Twijfelachtig is de naam van het voormalige huis De Teut op de grensscheiding der Order en Worminger marken onder Apeldoorn (ongeveer ter plaatse van het tegenwoordige station) ¹⁹⁾. Daarentegen behooren vermoedelijk wèl in deze groep de buitenplaatsen Tutenburg tusschen Giesbeek en Bingerden (aan den IJsel, onder Angerloo) alsmede Toetenburg (is „oe” hier soms oorspronkelijk umlaut?) op 2 km bewesten Oud-Zevenaar ²⁰⁾. Misschien is ook het gehucht Toterfout nabij Oerle onder Veldhoven (Noord-Brabant) hieronder te rangschikken ²¹⁾. In elk geval blijkt wel uit deze voorbeelden, dat de naamverklaring zooals deze door Dr. Regelink is voorgesteld, in de gevallen buiten Amersfoort niet van toepassing kan zijn.

e. De Vijver kan natuurlijk wèl zijn naam hebben te danken aan een voormalig uithangbord (van een vischhandelaar?).

15) Zie Nom. Geogr. Neerl. III, 1893, pag. 196.

16) Carnoy l.c. 13, pag. 105.

17) Zie Nom. Geogr. Neerl. III, 1893, pag. 122.

18) Zie Hist. Tijdschr. XVIII, 1939, pag. 366, aantek. 59.

19) Hoefler, F. A., Mededeelingen omtrent het Oude Loo en den Cannenburg, (uitg. „Gelre”). 1908, pag. 85 en 92. — Volgens vriendelijke mondelinge mededeeling van den heer J. D. Moerman is „Teut” door Hoefler verkeerd gelezen in plaats van Tent (de Tente), zooals dit huis in het verpondingskohier van Apeldoorn later nog herhaaldelijk is genoemd (de bron van Hoefler is de beschrijving der grensscheidingen van de heerlijkheid van Het Loo van 1748).

20) Over Tutenburg (in 1666 Tuyténborch) en Toetenburg zie ook mijn opmerkingen in dit Tijdschrift 2/LVI, 1939, pag. 624.

21) Zie ook Nom. Geogr. Neerl. X, 1936, pag. 179 (no. 352).

In al deze gevallen zijn nog veel te weinig oude naamvormen bekend. Gelukkig was Dr. Regelink in staat het verhaal op te ruimen, als zouden de oude stukken over Amersfoort verdwenen zijn; laten dus plaatselijke deskundigen in die en andere oude stukken napluisen hoe men in vroeger eeuwen de Havik, de Vijver enz. heeft gespeld. Er ontbreken trouwens ook nog andere fundamenteele gegevens. Wanneer is de voord door de Eem door een brug vervangen? Wat was de reden om de voormalige Havikerstraat te doen verdwijnen? — een zeer opmerkelijk geval, omdat in het algemeen het net der straten door alle rampen en wisselvalligheden heen steeds ongewijzigd behouden is gebleven.

IV. *De oude wegen.* Laat ik hier onmiddellijk aan het voorafgaande aansluiten en dus met den Bisschopsweg beginnen. Ik wil de opvatting van Dr. Regelink dat de Bisschopsweg géén oud verlengstuk van den Hessenweg buiten Amersfoort om zou zijn, gaarne aanvaarden. Maar de weg zelf is hiermede niet verklaard. Er was, zooals Dr. Regelink zelf opmerkt, een overoude weg van (Oud-)Leusden naar den Heiligenberg; waarom moest dan nog een afzonderlijke weg worden aangelegd waarlangs de bisschop zijn bezittingen op den Heiligenberg en op Randenbroek kon bereiken? Mij dunkt dat dit opgehelderd zou kunnen worden; want even goed als voor de Bisschop-Davids-Grift een aanleiding en een tijd van ontstaan kan worden aangegeven, moeten ook voor den Bisschopsweg onder Amersfoort uit de oude bronnen nog meer gegevens zijn terug te vinden.

Aangaande de Heezer Spoor kan ik vrij kort zijn; hier bestaat blijkbaar een misverstand. Op mijn vraag of omtrent dezen naam oude aanhalingen bestaan, antwoordde Dr. Regelink mij dat hij hieromtrent over geen verdere gegevens beschikt. Dan gaat zijn betoog over de heerlijkheid Hees langs mijn uiteenzettingen heen. Want de naam „Heezer Spoor” komt, zoover ik weet, voor het eerst pas op de allerlaatste editie van de stafkaart voor. Op alle oudere edities vinden wij een andere benaming, met een veel doeltreffender strekking: Oude Utrechtsche weg²²). De Oude Utrechtsche weg van Amersfoort vindt zijn verlengde in den (thans nog bestaanden) Ouden Amersfoortschen weg in den Dolder. Er is dus geen twijfel of wij hebben hier met de oude heirbaan te maken; de benaming Hessenweg of Hessenspoor is daarvoor de populaire benaming. Ik moet derhalve mijn opinie handhaven, dat de Heezer Spoor op de jongste editie der stafkaart een van de, vrij talrijke, naamfouten is, die ontstaan zijn door de gewijzigde methode van verkenning, en dat

22) De Oude Utrechtsche weg begon langs de zuidzijde van het station en liep westwaarts langs het buiten Klein-Kolfschoten met een uitham, waardoor tweemaal de spoorbaan werd gekruist, en verder langs den zuidkant van de spoorbaan. De aansluiting op de Utrechtsche straat moet dus onmiddellijk nabij de Utrechtsche Poort hebben gelegen; de door mij veronderstelde aansluiting op de tegenwoordige Prins Frederiklaan (zie Hist. Tijdschr. XVIII, 1939, pag. 370) heeft dus niet bestaan, ten minste niet in lateren tijd.

dus feitelijk de Heezer Spoor slechts een misverstane Hessenspoor is (gesuggereerd door den naam Zeister Spoor naast den tegenwoordigen Utrechtschen weg). De benaming Hessenspoor in plaats van Hessenweg is in Gelderland en Overijsel een gewoon verschijnsel²³).

Van deze, meer ondergeschikte details afgezien, valt er over het stelsel der oude wegen rondom Amersfoort het volgende te zeggen. Op grond van mijn mededeelingen meent Dr. Regelink dit stelsel in twee groepen te kunnen verdeelen:

- 1°. Oude groep: a. Utrecht—Duitschland;
b. Dorestad—Amersfoort—Almere (Friesland?, Harderwijk?).
- 2°. Nieuwe groep: a. Utrecht—Overijsel, van de 17e eeuw af Hessenweg;
b. Arnhem—Barneveld—door Amersfoort—Utrecht;
c. Arnhem—Bavoort—om Amersfoort—Amsterdam.

Deze groepeerings komt mij weinig gelukkig voor. Ten eerste hebben 1 a en 2 a betrekking op denzelfden weg. De benaming Hessenweg is veel ouder dan de 17e eeuw, waaraan ik evenwel zelf vroeger eveneens het ontstaan van dezen naam heb toegeschreven. In mijn studie over de oude wegen op de Veluwe²⁴), waarin de belangstellende lezer nog tal van andere details kan aantreffen, heb ik kunnen mededeelen dat er al in de middeleeuwen, denkelijk zelfs vóór het jaar 1000, een Hessenweg aan den Midden-Wezer bestond, gelegen in het verlengde van den Hessenweg van Utrecht. Ik meen dus thans dat de benaming Hessenweg nagenoeg zoo oud is als de weg zelf; deze verbinding tusschen de groote bisschoppelijke zetels — Utrecht, Münster, Verden — kan zeer wel uit den karolingischen tijd dagteekenen.

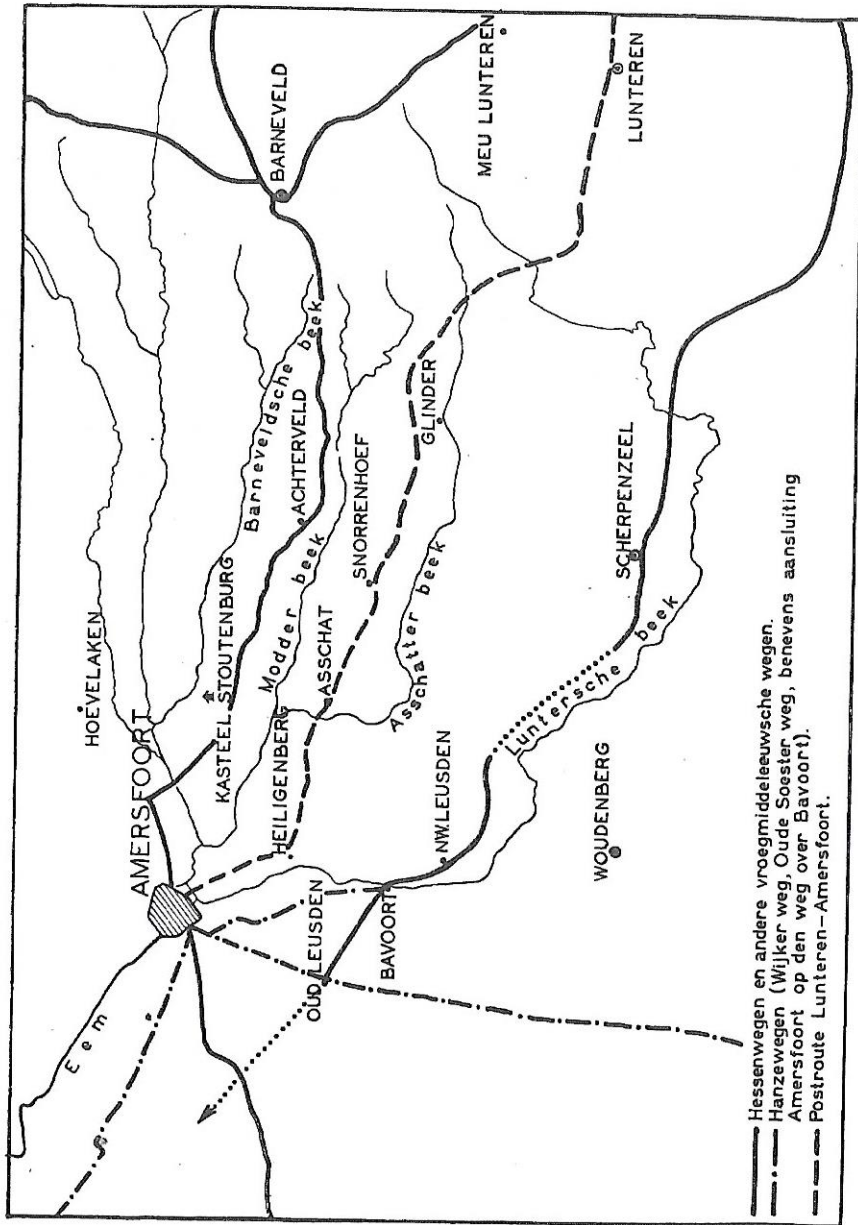
Wat 1 b betreft aarzel ik thans om aan het roemrijke Dorestad nog een groote beteekenis voor het wegennet in Nederland toe te schrijven. De glorie van Dorestad was zóó kortstondig en is al zóó vroeg geëindigd, dat er van de wegen naar dit emporium wellicht niet veel meer zal zijn overgebleven. Maar de Wijkerweg van Amersfoort liep in het Zuiden nog verder dan Wijk-bij-Duurstede, en zijn verlengde belandt te Tiel. Tiel echter was een hanzestad — Amersfoort heeft niet tot de hanze behoord —, en een landweg voor het goederenvervoer zal hier, evenals op de Veluwe, niet ouder zijn dan de hanzetijd, dus de late middeleeuwen. Dit neemt natuurlijk niet weg dat er wel een oude weg naar het Noorden kan hebben bestaan, waarin de verdwenen Havikerstraat een rol heeft gespeeld. Deze weg had zeer zeker niets te maken met Harderwijk (dat pas in de 13e eeuw voor het eerst wordt vermeld²⁵)), en de verbinding met Friesland blijft problematisch. Denkbaar is echter een weg als verbinding tusschen

23) Zie b.v. Bijdr. en Meded. „Gelre” XXXII, 1929, pag. 197.

24) Leyden, Fr., Oude wegen op de Veluwe. (Bijdr. en Meded. „Gelre” XLIII, 1940, pag. 93 e.v., en XLIV, 1941, pag. 21 e.v.).

25) Zie Nom. Geogr. Neerl. III, 1893, pag. 117.

Getekend door F. H. M. van Dijk

Kaart 2.

de curtes van Amersfoort en van Biddinchem nabij Doornspijk ²⁶⁾).

De weg 2 c over de Bavoort is niet minder oud. En deze weg had zeker als eindpunt niet Arnhem, dat ook pas in den hanzetijd tot eenige beteekenis is uitgegroeid. Ik hel meer tot de meening over dat in dezen weg een oude verbinding tusschen Nijmegen en Naarden moet worden gezien. Dat de Amsterdamsche weg van Arnhem naar voorhen ook de benaming had van den „weg naar de Bavoortsche brug” ²⁷⁾, is niet alleen een aanwijzing voor de oude route, maar ook voor de betrekkelijk late opkomst van dezen naam, omdat toen nabij Bavoort de voord al door een brug was vervangen. Evenmin is het merkwaardig, dat de Hessenweg van Stoutenburg — d.i. de zg. Tweede Steeg van den Hooge weg naar Achterveld en Barneveld — op de kaart van Du Roy de benaming draagt van „Oude Arnhemse weg”: deze Hessenweg had in Barneveld aansluiting op den Hessenweg naar Meulunteren en de Ginkel, en nabij de Ginkel bestond er verband met den Amsterdamschen weg van Arnhem. Ook de benaming „weg naar Overijsel” is voor den Hooge weg, zijnde een gedeelte van den grooten Hessenweg, allermint opvallend.

Indien wij ons aansluiten bij de opvatting van Dr. Regelink, dat de Noord-Zuid-verbinding van den Heiligenberg naar Amersfoort pas achteraf is ontstaan, dan wordt het beeld der oude wegen rondom Amersfoort vrij eenvoudig. Er zijn dan te onderscheiden:

1°. vroegmiddeleeuwse wegen: de Hessenweg van Utrecht over Amersfoort en Achterveld naar Barneveld, alwaar een splitsing in drie (misschien zelfs vier) uiteenlopende takken plaats vond (naar het Noordoosten langs de Over-Veluwe naar Hattem, later Zwolle, en verder naar Coevorden; naar het Oosten over Kootwijk en Wormen, later Apeldoorn, naar Deventer en Enschede; naar het Zuidoosten over Meulunteren en de Ginkel naar Wolfheze en Nijmegen; vermoedelijk ook naar het Oostzuidoosten over de Woeste Hoeve en Leuvenheim naar de Reigersvoort onder Steenderen en verder over Zelhem naar den „Romenendiek” onder Aalten).

Onzeker is de noord-zuid-verbinding van den Hof van Biddinchem (nabij Doornspijk) naar den Hof van Amersfoort en verder naar Dorestad. Maar de weg van Nijmegen over Arnhem naar de Bavoort en verder over Leusden naar Naarden en Muiden behoort zeker eveneens tot de zeer oude wegen.

2°. laatmiddeleeuwse wegen (Hanzewegen): hier is in de eerste plaats aan den Wijkerweg te denken, die vermoedelijk op Tiel aanliep. Ook de Oude Soesterweg mag onder deze groep worden gerekend.

3°. late postwegen: de postroute van Arnhem naar Amersfoort, zooals deze op de kaart van het voormalige Koninkrijk Holland van

²⁶⁾ Zie Bijdr. en Meded. „Gelre” XXIV, 1921, pag. 76.

²⁷⁾ Sloet, J. A. J. Baron, Beknopt statistiek overzicht der wegen op de Veluwe, op den 1sten January 1859. (Sloet's Tijdschr. v. Staatshuishoudk. en Statistiek XVII, 1859, pag. 303 e.v. (306).

1810 staat vermeld²⁸), is ook thans nog onder den naam van Postweg bekend en slechts gedeeltelijk verhard; de weg liep van Lunteren over het Nederwoud naar het Heerenlogement van Glinder en verder over Snorrenhoef en Asschat naar Amersfoort, liep dus nagenoeg evenwijdig aan den Hessenweg op een afstand van $\pm 2-3$ km. In hoeverre deze route als een late opvolgster mag worden beschouwd van een ouderen weg over Lunteren en Asschat naar Leusden (en Zeist?), moet ik in het midden laten.

In tegenstelling met vele plaatsen levert dus Amersfoort ook nog in late tijden niet het beeld op van een kruispunt van belangrijke verkeerswegen²⁹). Dit is trouwens ook thans nog niet het geval. Wel is natuurlijk de verbinding met Amsterdam van groote beteekenis geworden; maar de hoofdlijn is nog steeds de Langestraat met haar verlengstukken, de wegen naar Deventer (weliswaar langs een route, die pas in de 17e eeuw is opgekomen³⁰)) aan de eene zijde en die naar Utrecht en Arnhem aan de andere.

Met belangstelling zien wij het historisch georiënteerd artikel tegemoet dat door Dr. Regelink in uitzicht is gesteld. Zijn grondige studies doen den wensch opkomen dat ook elders door de plaatselijke deskundigen de studie van de oude Nederlandsche steden opnieuw onder handen moge worden genomen!

NASCHRIFT VAN DR. Z. REGELINK

De heer Leyden was zoo vriendelijk mij bovenstaand artikel ter inzage te zenden, opdat nog in dezelfde aflevering deze dupliek zou kunnen worden opgenomen. Al zijn er wel enkele punten waarover wij het nog, of opnieuw oneens zijn, toch kan ik niet anders dan erkentelijk zijn voor het feit dat mijn studie, die zich tot Amersfoort beperkte, in het voorgaande op breeder plan wordt geplaatst.

Indien wij het bovenstaande op den voet volgen zijn er de volgende aanvullingen te geven (tusschen haakjes geplaatste cijfers of letters verwijzen naar kaart No. VI in de jongste Mei-aflevering van dit Tijdschrift:

1. „Er is geen graafschap uit deze gouw (Flehite) bekend, en het is „dus niet juist te spreken van een „overgang” van de streek van „Amersfoort van de Vlietgouw aan het Sticht. Over de oude bezits-„rechten weten wij trouwens in dit opzicht nagenoeg niets”.

Op pag. 455—456 van dezen jaargang heb ik gesproken van den overgang van den Hof te Amersfoort aan het Bisdom. Dat er tusschen

28) Zie de kaart bij mijn artikel in dit Tijdschrift 2/LIV, 1937, pag. 551 ev.v.

29) Dat ook de excentrische ligging der oudste kerk hier als normaal mag worden beschouwd, heb ik in dit Tijdschrift 2/LVIII, 1941, pag. 146 e.v. nader toegelicht; buitendien is de ligging aan de voord juist hier een natuurlijk verschijnsel.

30) De weg over Voorthuizen dagteekent uit den tijd van Willem III, zie mijn in aantekening 24 aangehaald artikel (l.c. pag. 136).

het bestaan van Flehite en de opkomst van het Bisdom een soort vacuum in de landsheerlijkheid is geweest, behoeft geen betoog. In dezen tijd, toen de keizerlijke macht in deze streken weinig meer te beteekenen had, en dus ieder ridder zijn eigen heer was — indien hij tenminste „Reichsunmittelbar” was — kwam de macht van den bisschop geleidelijk tot ontwikkeling. Flehite komt slechts omstreeks 777 voor. De bisschop krijgt kort voor 999 de goederen van de heeren van Lokhorst, waartoe ook het gebied van het klooster op den Heiligenberg behoorde, en eerst omstreeks 1262 het gebied en het kasteel van Stoutenburg. Ook de ontwikkeling van de landsheerlijke rechten van den bisschop als muntrecht e.d. vindt geleidelijk plaats. Prof. Mr. S. J. Fockema Andreae komt in de IVe bundel van zijn Bijdragen tot de Nederlandsche Rechtsgeschiedenis op pag. 152 tot de conclusie, dat de bisschop zeker nog niet in de plaats van den landsheer was gekomen vóór 1100, en dat hij ongetwijfeld landsheer was in 1220. Er mag dus zowel geografisch als rechtshistorisch zeker van een overgangstijdperk worden gesproken. Daarbij blijft dan nog buiten beschouwing, dat de vorsten van Gelre tot in de late middeleeuwen telkens weer aanspraken doen gelden op gebieden, die de bisschop tot de zijne rekent.

2. „Men moet nl. met de interpretatie der hoogtelijnen van de oude „steden niet te ver gaan.”

Hoe juist deze zinsnede is, moge blijken uit het volgende: Uit boorgegevens die sindsdien te mijner beschikking kwamen, blijkt dat vlak naast en ten NW van den O.L.V. toren (C) een vrij diepe inzinking van den grond is geweest, die later opgevuld werd met zacht materiaal. Uit de hoogtecijfers was dat niet af te leiden.

3. „De veenbrug door de voorde”.

Met de dateering van dezen houten weg is het een vreemde geschiedenis. Persoonlijk was ik niet geneigd verder terug te gaan dan tot de 11e of 12e eeuw, maar door de mededeelingen die de heer Leyden deed over den weg van Dorestad, kwam ik er toe den houten weg eerder te dateeren, dus ongeveer in de 9e eeuw. Het materiaal dat bewaard bleef uit de jaren 1922—'23 maakte dat evenwel zeer problematiek. Sedert onze briefwisseling plaatsvond is er nu weer een nieuw gegeven bijgekomen, dat m.i. definitief afreket met deze vroege dateering, en inmiddels komt de heer Leyden in bovenstaande repliek terug van zijn opvatting dat Dorestad grooten invloed had op het wegennet.

De twee inspecteurs van het Bouw- en Woningtoezicht hier ter stede hebben den laatsten tijd grooten ijver betoond ten aanzien van het opsporen en eventueel restaureeren der oude bouwwerken. Een hiervan is de Luthersche Kerk (A 1), die in 1686 werd gevestigd in de verbouwde H. Geestkerk. De NO hoek van deze kerk was verzakt en nu werd een boring gedaan in het trottoir van de Langestraat (13) vlak tegen den muur aan, om de fundeering te leeren kennen. Het bleek dat de fundamenten van de twee kerken aan de voorzijde vrijwel

geheel samen vallen, behalve juist in den verzakten NO hoek van de Luthersche Kerk. Het fundament valt geheel samen met de tegenwoordige rooilijn van de Langestraat (13). Het resultaat van de boring was als volgt:

- straatpeil tot ÷ 1,50 m: puin en vuil,
- ÷ 1,50 m „ ÷ 2,00 m: zuiver zand,
- ÷ 2,00 m „ ÷ 3,50 m: veen en bagger,
- ÷ 3,50 m „ ÷ 3,75 m: grauw (door veen vervuild?) zand.

Hier is men opgehouden met boren, doch men had den grondslag van de fundeering der H. Geestkerk nog niet bereikt. Op een diepte van 2,50 m onder straatpeil werden horizontaal gelegde eiken palen aangeboord met een diameter tot 12 cm. Het is derhalve waarschijnlijk dat de voordeweg niet ouder is dan de H. Geestkerk en dus dateert van omstreeks 1200. Nu rest nog de vraag, wanneer dit wed vervangen werd door een brug. Daarop heb ik geen antwoord kunnen vinden. Bij verschillende poorten blijken vroeg in de 15e eeuw al bruggen te zijn. Het laatst werd het wed voor de St.-Andriespoort weggebroken, dat uit kiezel en hout bestond (stadsrekening 1525, pag. 43). Een brug bij de Trijsgens — (= St.-Andries)poort (H) wordt echter al genoemd in 1438; de burens legden deze brug gezamenlijk aan en mochten ook het hout weer terug nemen als de brug werd opgebroken. Tijdens de voortdurende oorlogen van dien tijd liet men het wed liggen, doch brak men blijkbaar telkens de brug af.

4. „De Plompetorenpoort (C), dit eigenaardige voorbeeld van een „dichtgemetselde stadspoort, die al in de 15e eeuw buiten functie is „gemaakt.”

Ook hier heeft het onderzoek dezen zomer nieuwe feiten aan het licht gebracht. Over den geheelen toren is het oorspronkelijke muurwerk blootgelegd. Daardoor bleek het volgende:

- a. De Plompetoren is nooit een poort geweest. Aan de singelzijde vormt de muur zonder eenigen twijfel één geheel; aan de zijde van de straat, de Muurhuizen (17), was een poort, die mogelijk van later tijd dateert, toen een brandspuit moest worden opgeborgen.
- b. Naast de Plompetoren is een nauwe doorgang geweest, waar later een huis werd gezet. De tijd waarin dit plaats vond is niet bekend; in ieder geval gebeurde dit niet in de middeleeuwen.

Dan is er een factor dien ik verzuimde te vermelden, nl. de voortdurende dreiging van de Gelderschen op de grenzen van het Sticht van de 12e tot de 16e eeuw, waardoor een stadspoort méér een extra gevaar beteekende. Of aan den Heiligenbergerweg (24) dus een plaats in zeer ouden tijd moet worden ingeruimd, is op zijn minst twijfelachtig geworden. Het spijt mij dat de heer Leyden dus door mij op een dwaalspoor werd gebracht, waardoor hij tot de veronderstelling kwam dat een weg voor paarden ten Oosten van de stad door het laaggelegen gebied zou hebben gelopen, en dat zoo de Kamperbinnenpoort van jongeren datum was. De Plompetoren is dus niet meer geweest dan een van de torens in de Muurhuizen, zooals er tusschen de poorten meer waren o.a. bij het Havik (6).

Hier moge ik even een fout herstellen die op pag. 462, noot 17 is ingeslopen. De Plompetoren werd wel het Latijntje genoemd, doch het Gymnasium was er nimmer in gevestigd. Het torentje stond op de Latijnsche School toen deze gevestigd was in de kapel van het St.-Agnesklooster in de Heerenstraat (1622 tot het einde 18e eeuw); deze toren met klok werd daarna overgebracht naar den Plompetoren. (Gedenkboek Gymnasium, pag. 49).

5. „Is het terrein ten zuiden van den Hof opgehoogd?”

Deze stelling meen ik te moeten handhaven. Er is een opvallende terreinhelling in een aantal tuinen aan de NO zijde van de Lange-gracht (4). Een zeer sterke aanwijzing wordt m.i. weer geleverd door de 50 cm dikke schoone zandlaag, die bij de boring voor de Luthersche Kerk aanwezig bleek te zijn. Indien dit een ophooging voor de brug over de Lange Gracht (4) was geweest, zou de zandlaag veel dichter onder het huidige straatpeil hebben moeten liggen. Toch zal een boring aan de overzijde van de Langestraat (13) pas definitief het bewijs kunnen leveren. Dat de hoogtelijnen mogelijk iets anders hebben gelopen, is te aanvaarden al is een helling van 50 cm op een afstand van 20 tot 30 m niet zoo steil.

6. „Waar lag Swinenvoorde?”

Het is misschien niet onaardig te vermelden, hoe ver het onderzoek daarvan nu is. Er waren omstreeks 1530 een Groot en een Klein Swynenvoort, twee huizingen die ten ZO van Randenbroek waren gelegen, en er was nog een Swinevoertsche weg in ongeveer 1640. Deze weg liep vermoedelijk van de tegenwoordige Dorresteinsche steeg naar de Heiligenbergerweg, maar waar dit precies was, is nog niet bekend, al is het gebied waar de weg kan zijn geweest, reeds niet zoo groot meer. Toen de Heiligenbergerbeek nl. te dicht bij Randenbroek naderde, is in 1529 een recht stuk gegraven tot dicht bij de stadsmuur ter lengte van ongeveer een km. Daardoor is mogelijk de splitsing in Groot en Klein Swynenvoort te verklaren.

7. „Hoe liep de Oude Utrechtsche weg?”

Het gestelde in noot 22 is in dezen vorm niet juist. Het is mogelijk dat de oude Utrechtsche weg aanvankelijk naar de Prins Frederiklaan heeft gelopen. Dit is in ieder geval lang vóór 1700 geweest. In 1709 werd nl. een kaart van de grenzen van Amersfoort, Soest en Zeist geteekend (G. A. kaart 6), en op deze kaart komt het project van den nieuwen Utrechtschen weg voor, die identiek blijkt te zijn aan den tegenwoordigen rijksweg. Ook de Oude Utrechtsche weg staat op deze kaart aangegeven; Hij loopt langs den noordvoet van den Pisseheuvel (thans Spitsheuvel) en komt ongeveer bij het tegenwoordige ziekenhuis de Lichtenberg op den huidige Utrechtschen weg uit. Op den noordrand van dezen Pisseheuvel (ongeveer hoogte 40 (42,1) van de stafkaart) staat het Oude Gerecht geteekend; het gerecht op den Galgenberg (bij het Berghotel) was toen reeds in gebruik. Hoe lang vóór 1700 deze route voor den Utrechtschen weg in gebruik

is geweest, is mij niet bekend; dat het wel een tijdvak van enkele eeuwen heeft betroffen, toont de aanwezigheid van het Oude Gerecht.

8. „Amersfoort heeft niet tot de Hanze behoord.”

De Hanze was een zeer merkwaardig stedenverbond, omdat ze verschillende kenmerken van de toenmalige groothandelsvormen vertoonde, zooals vennootschappen die voor elke reis of onderneming steeds opnieuw werden aangegaan. Zoo was het ook met de Hanze. Een kleine groep steden had de leiding in alle zaken, daarvan was vooral Lübeck bekend. Een reeds vrij groote groep steden nam aan vrijwel alle ondernemingen deel, ofschoon deze steden voor elke onderneming konden beslissen of ze al of niet deelhebbers wilden zijn; in dit geval verkeerden b.v. tal van landsteden ten aanzien van ondernemingen ter zee. Tal van kleinere steden onderhielden vriendschapsbetrekkingen met de Hanze en namen slechts deel aan een enkele onderneming, die voor hen van bijzonder belang was; dikwijls bestond hun bijdrage alleen in geld, dat onmisbaar was om de noodige huursoldaten te krijgen.

Hoe staat Amersfoort nu tot de Hanze? In 1467 zijn Hanzebroeders van Amersfoort te Groningen en te Brussel geweest (Stadsprotocolboek, pag. 425); ook was er eenige malen contact met Brugge o.m. in 1465. Van Bemmelen vermeldt dat Amersfoort te Kampen ter dagvaart is geweest met de Wendische steden (pag. 26); hij geeft daar geen jaartal bij, zoodat ik zijn bericht nog niet heb kunnen terugvinden. Amersfoort heeft dus wel behoord tot de laatste groep van kleinere steden, die slechts in een los en vaak slechts tijdelijk verband tot de Hanze stonden.

Resumeerende kan worden gezegd, dat de kern van ons beider betoog, — waarin wij pogen de waarheid te vinden omtrent het ontstaan van Amersfoort en de omstandigheden waarin het in vroegen tijd verkeerde —, is gebleven. Voor het overige is er nogal wat aan de critiek ten offer gevallen, maar: du choc des opinions jaillit la vérité!

OVER GAWEGEN ENZ.

EEN NASCHRIFT

DOOR

DR. FR. LEYDEN

Naar aanleiding van mijn opstel over de Gawegen, Goweteringen enz., verschenen in de Januari-aflevering van dit Tijdschrift heb ik vele brieven ontvangen waaruit mij de belangstelling bleek voor dit eigenaardige vraagstuk, maar ook de wenschelijkheid in het kort nog eens op dit onderwerp terug te komen.

In de eerste plaats een rectificatie: de vormalige Gaweg in de Alblasserwaard behoorde niet tot „Niemandsvriend”¹⁾, maar tot de voormalige heerlijkheid van *Niemandsvriend*, gelegen bewesten Sliedrecht en sedert onheuglijke tijden zóó nauw met deze heerlijkheid verbonden, dat de juiste uitgestrektheid niet meer kan worden bepaald²⁾. Er was echter onder Niemandsvriend een tol aan de Merwede, en hiervan staat de ligging nog wél vast: van Bleskensgraaf loopt thans nog de Tolsteeg dwars door de polders van Wijngaarden en Sliedrecht lijnrecht op den Merwededijk aan, en hier, op eenigen afstand ten Westen van Sliedrecht, dienen de voormalige tol van Niemandsvriend en de Gaweg achter den dijk te worden gezocht.

Verder bestaat er thans nog een Gaweg in den polder Heukelum (in Leuven onder Vuren)³⁾.

Er is mij door verschillende lezers gevraagd waarom ik in mijn opstel de „gawegen” in Friesland buiten beschouwing heb gelaten. Deze vraag is des te meer gewettigd, nu sedert maanden een levendige discussie hieromtrent in het officieele orgaan der Friesche Academie gaande is⁴⁾. Maar het is juist deze discussie — trouwens van een overwegend taalkundigen aard —, die bij mij den indruk heeft versterkt dat het juist was het Noorden van het land, en de Friesche gewesten in het bijzonder, buiten mijn betoog te houden. Het onderzoek van den toestand in Westfriesland heeft immers reeds aangetoond

1) Zie hierboven, pag. 48.

2) Aa, A. J. van der, Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden VIII, 1846, pag. III (s.v.).

3) Teixeira de Mattos, L. F., De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland. Deel IV^{III}, Afdeling II, Onderafdeling IV: De boezems, waterschappen, polders en gronden in de Vijf-Heerenlanden. 1931. pag. 505, 518, 520, 523.

4) Postma, O., en G. Karsten, Gawech, Gaweij-Gau, Geau (It Beaken, Meidielingen fen de Fryske Akademy, II, 1940, pag. 61—64, 105—114, 131—134).

Vries, T. G. de, Yetris Gawech, Gouw, Wijzend ensfh. (It Beaken III, 1941, pag. 45—50, met een naschrift door P. Sipma).

Postma, O. en F. G. de Vries, Ga en gawech. It Beaken III, 1941, pag. 98—103.

dat hier een beeld wordt aangetroffen, geheel afwijkend van dat in de overige gewesten van Holland en Zeeland. Evenmin als het b.v. in de toponymie mogelijk is de plaatsnamen op -hem (-um) in Friesland op één lijn te stellen met die in het overige land — in het Friesch beteekent „hem” immers een waterkeering, in het overige Nederland echter een „heem” of nederzetting uit de vroege middeleeuwen —, zoomin lijkt het mij aanbevelenswaardig de „gawegen” in Friesland met de ga- en go-wegen in het overige land gelijk te stellen. Hier dient eerst een nauwkeurig en liefst volledig onderzoek door bevoegde deskundigen te worden ingesteld. Wáár zijn er gawegen in Friesland, wát is hun beloop en wát is of was het verband tusschen hun ligging en de nederzettingen of het landschap?

De door mij naar voren gebrachte onderstelling van een dergelijken samenhang met de oude gouwen — ook slechts een werkhypothese en niet meer, daarvan ben ik mij wel bewust — kan zeker ook in het Noorden worden gestaafd. Ik herinner aan het Goorecht rondom Groningen, maar ook aan het riviertje de Gouw onder Peize (Drenthe). De Gooiermars en het Gooierveld onder Diepenveen, evenals de voormalige Gooiermarke aldaar, stammen ongetwijfeld af van een „Gooi” in de omgeving van Deventer; in 1313 is er sprake van „bona super *goy* juxta landwer”⁵). Nabij Enghuizen onder Hummeloo werd er voorheen aan den IJseloever een leengoed genoemd „Goykens pasch” gevonden⁶). Ongetwijfeld zou een nauwkeurige studie nageoeg overal in het land — tenminste ten Noorden van de Maas — nog tal van andere voorbeelden voor den dag kunnen brengen.

Dt boven aangehaalde discussie in „It Beaken” moge echter ook aanleiding zijn tot een waarschuwing. Met het uitpluizen van enkele losstaande voorbeelden zijn wij weinig gebaat; slechts een grondige, breed opgezette studie kan met succes bijdragen tot de opheldering van dit probleem.

5) Nederlandsche vertaling: „goederen op het Gooi naast de landweer”. Zie Versl. en Meded. d. Vereen. ter Beoef. van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 2/XXVIII, 1936, pag. 153.

6) Regist. Leenakten Bergh (uitg. „Gelre”) 1929, pag. 64.